

Ewelina Konieczna

Filmowe obrazy szkoty

Pomiędzy ideologią, edukacją a wychowaniem

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011

© Copyright by Uniwersytet Śląski w Katowicach

Recenzent:

dr hab. Piotr Zwierzchowski, prof. nadzw. UKW

Adjustacja:

Joanna Raczkowska

Korekta:

Aleksandra Bylica

Opracowanie typograficzne i projekt okładki:

Andrzej Augustyński

Na okładce fotosy z filmu *Czterysta batów* (*Les quatre cents coups*)

reż. François Truffaut, Francja 1959, udostępnione przez Filмотекę Narodową

Publikacja dofinansowana przez

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ISBN 978-83-7587-692-5

Oficyna Wydawnicza „Impuls”

30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5

tel. (12) 422-41-80, fax (12) 422-59-47

www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl

Wydanie I, Kraków 2011

Spis treści

Wstęp	9
-------------	---

Część pierwsza **W kręgu ideologii, edukacji i wychowania** **Zagadnienia teoretyczne**

Rozdział pierwszy

Społeczne i polityczne aspekty ideologii	21
Pojęcie ideologii	21
Koncepcje państwa i ich związek z ideologią i polityką	26
Ideologia a religia	29
Określenie mitu politycznego	31

Rozdział drugi

Założenia ideowe dwudziestowiecznych nurtów politycznych

i ich wpływ na edukację	37
Ideologiczne funkcje nauczania i wychowania	37
Koncepcje konserwatywne i neokonserwatywne w edukacji	40
Ideologia liberalizmu w systemach oświatowych	43
Pedagogika nacjonalistyczna a pedagogika narodowa	45
Edukacja a ideologia komunistyczna	48
Faszyzacja edukacji w okresie III Rzeszy	50
Socjalistyczna koncepcja oświaty	52
Anarchizm i pedagogika emancypacyjna	53
Demokratyzacja szkolnictwa	55
Nowa Prawica a jakość edukacji	57
Neoliberalna koncepcja edukacji	58

Rozdział trzeci

Ideologia, edukacja i wychowanie	61
Ideologie edukacyjne i wychowawcze	61
Koncepcja wychowania zorientowanego na osobę	66
Antypedagogika i wychowanie antyautorytarne	69
Przemoc symboliczna w edukacji	71
Mity pedagogiczne	75

Część druga

Ideologiczne, edukacyjne i wychowawcze konteksty obrazów szkoły w kinie

Rozdział czwarty

Pojęcie ideologii w myśli filmowej	85
Krytyka ideologiczna	85
Ideologia a mit w teorii filmu	94

Rozdział piąty

Ideologie totalitarne w filmowych obrazach szkoły	99
Wprowadzenie	99
Korzenie totalitaryzmu (<i>Wizja lokalna 1901</i>)	101
Narodziny faszyzmu (<i>Niepokoje wychowanka Törlessa</i>)	106
Lekcja patriotyzmu (<i>Młody las</i>)	110
Życiowe wybory (<i>Limuzyna Daimler-Benz</i>)	113
Idee socjalistyczne w edukacji (<i>Dreszcze</i>)	116
„Czasem trzeba mówić nieprawdę” (<i>Cwał</i>)	121
Sprzeciw wobec zewnętrznego zniewolenia (<i>Ostatni dzwonek</i>)	125
Błąd w systemie (<i>Fala</i>)	128
Podsumowanie	132

Rozdział szósty

Obrazy przemocy symbolicznej i strukturalnej jako wyraz

opresyjności szkoły i autorytarnego wychowania	135
Wprowadzenie	135
Pruskie wychowanie (<i>Dziewczęta w mundurkach</i>)	136
Wychowanie autorytarne i jego konsekwencje (<i>Biała wstążka</i>)	142
Pedagogika anarchistyczna (<i>Pała ze sprawowania</i>)	144
Szkolne kontestacje (<i>Jeżeli...</i>)	148
Represyjna edukacja w szkole katolickiej (<i>Złe wychowanie</i>)	152
Szykany i przemoc fizyczna (<i>Zło</i>)	155
Niespełnione nadzieje neoliberalizmu (<i>Słoń</i>)	159
Edukacja wielokulturowa w społeczeństwie demokratycznym (<i>Klasa</i>)	164
Spór o władzę (<i>Nasza klasa</i>)	169
Podsumowanie	172

Rozdział siódmy

Inicjacja i problemy z tożsamością jako

wątki tematyczne filmów o szkole	175
Wprowadzenie	175
Rytuał inicjacji (<i>Piknik pod Wiszącą Skałą</i>)	177
Dojrzewanie społeczne i polityczne (<i>Zmory</i>)	183
Poszukiwanie tożsamości (<i>Europa, Europa</i>)	187
Podsumowanie	191

Rozdział ósmy

Uczeń – szkoła – rodzina. Obrazy społecznych

i moralnych niepokojów	193
Wprowadzenie	193
Antypedagogika, czyli krytyka wychowania (<i>Czterysta batów</i>)	195
Fałszywe mity wychowawcze (<i>Abel, twój brat</i>)	199
Wychowanie do wartości (<i>Cudze listy</i>)	203
Wychowanie instrumentalne (<i>Męska sprawa</i>)	207
Chaos w wychowaniu (<i>Cześć, Tereska!</i>)	210
Podsumowanie	213

Rozdział dziewiąty

Marzenia o mądrym nauczycielu	217
Wprowadzenie	217
Rewolucjonista i bohater (<i>Pierwszy nauczyciel</i>)	220
Antyfaszysta w faszystowskim uniformie (<i>Szkoła podstawowa</i>)	222
Wychowanie w duchu <i>paidei</i> (<i>Pan od muzyki</i>)	225
Mit Wielkiego Nauczyciela (<i>Stowarzyszenie Umarłych Poetów</i>)	227
Nauczyciel w neoliberalnej rzeczywistości edukacyjnej (<i>Wszystko albo nic i Młodzi gniewni</i>)	234
Podsumowanie	239
Zakończenie	243
Bibliografia	255
Filmografia	271

Wstęp

Dla wielu ludzi szkoła stanowi źródło intensywnych emocji, indywidualnych dramatów, jest przestrzenią sentymentalną powracającą w dobrych lub złych wspomnieniach, miejscem, gdzie przeżywa się pierwsze sukcesy i porażki, rodzi się przyjaźń, miłość lub nienawiść, miejscem dającym poczucie bezpieczeństwa albo budzącym strach. Problemy edukacji i wychowania poruszane są w rozmaitych okolicznościach, szkoła jako znacząca część życia każdego człowieka obecna jest w codziennych rozmowach rodzinnych, towarzyskich czy zawodowych. W licznych utworach literackich autorzy powracają do lat szkolnych, by z dystansu przyjrzeć się swoim wspomnieniom. Kino także podejmuje tematykę poświęconą edukacji szkolnej. Twórcy filmowi, wykorzystując szkołę jako miejsce bliskie doświadczeniu każdego widza i zarazem pełne dramaturgii, wpisują się w powszechny dyskurs o szkole. Filmowa szkoła często jawi się jako przestrzeń symboliczna, w której na równych prawach koegzystują dobro i zło, miejsce, gdzie przynosi się własne problemy, lęki, radości i nadzieje, a wynosi wiedzę, umiejętności i zachwyt nad światem lub traumę niezrozumienia i odrzucenia.

Wbrew pozorom szkoła podobnie jak więzienie nie jest zwłaszcza dziś tematem łatwym dla filmowca. Jest to bowiem miejsce, gdzie w pewnym sensie już wszystko było: wszelkiego typu rewolucje społeczne i obyczajowe, okrucieństwo wobec uczniów i nauczycieli, tłamszenie osobowości i niespodziewane rozkwitanie talentów¹.

W ponad stuletniej historii kina można odnaleźć wiele obrazów szkoły, co ciekawe filmy o tej tematyce pojawiają się po przełomie dźwiękowym (1926–1930). Kino nieme raczej nie opowiadało o szkole², trudno sobie bowiem wyobrazić po-

¹ E. Mazierska, *Szkoła w filmie: dżungla albo więzienie*, „Iluzjon” 1993, nr 2, s. 54.

² Ośmiominutowy pierwszy polski film fabularny pt. *Les Martyrs de la Pologne – Pruska kultura* z 1908 roku zawiera scenę rozgrywającą się w szkole ludowej we Wrześni, nawiązującą do strajku szkolnego w 1901 roku (nauczyciel pisze na tablicy zdanie „Gott beschütze dich Gross Deutschland”, jeden z uczniów wymazuje dwa ostatnie słowa i wpisuje w zamian „Polska kochana”, za co zostaje uderzony przez nauczyciela i wyrzucony z klasy). Film powstał z inicjatywy żydowskiego producenta Mordechaja Towbina i został odnaleziony przez Małgorzatę i Marka

zbawione dialogu ekranowe przedstawienia problemów i konfliktów szkolnych. Choć filmom niemym zwykle towarzyszyła muzyka, imitacje dźwięków naturalnych oraz napisy komentujące akcję, to dostępne wówczas środki wyrazowe nie skłaniały twórców do podejmowania tematyki, która w dużej mierze wymaga wprowadzenia dialogów, słownego komentarza oraz uzupełnienia warstwy obrazowej o charakterystyczne dźwięki i hałasy dobiegające ze szkolnych klas.

Najciekawsze filmy o szkole, zdaniem Ewy Mazierskiej, powstawały w Europie. Na uwagę zasługuje tutaj zrealizowana w 1933 roku przez Jeana Vigo *Pała ze sprawowania* (*Zéro do conduite*), *Czteryście batów* (*Les quatre cents coups*) François Truffauta z 1959, *Samotność długodystansowca* (*The Loneliness of the Long Distance Runner*) z 1962, w reżyserii Tony’ego Richardsona, *Niepokoje wychowanka Törlessa* (*Der Junge Törless*) Volkera Schlöndorffa z 1966, *Pierwszy nauczyciel* (*Pierwyj ucztiel*) Andrieja Konczałowskiego z 1966 roku³. W kinie hollywoodzkim można znaleźć wiele filmów, których miejscem akcji jest szkoła, istnieją również opracowania poświęcone tej tematyce. Filmowe przedstawienia szkoły są tematem podejmowanym najchętniej przez amerykańskich i brytyjskich badaczy współczesnej kultury – socjologów, antropologów oraz pedagogów. Ronald E. Chennault⁴, Roy Fisher, Ann Harris, Christine Jarvis⁵, Sussan Ellsmore⁶ oraz Robert Bulman⁷ analizują filmy hollywoodzkie oraz brytyjskie stanowiące reprezentację relacji nauczyciel – uczeń. Na gruncie polskim o filmowych portretach świata edukacji na przykładzie filmów anglosaskich pisał Piotr Zwierzchowski⁸, Marta Hauschild dokonała zaś analizy kilku polskich filmów o szkole w kontekście kina narodowego i wątków autobiograficznych⁹.

Współcześnie na ekranach kin obecne są obrazy odwołujące się do przestrzeni szkolnej; powodzeniem cieszą się między innymi takie filmy, jak francuska *Klasa* (*Entre les Murs*) Laurenta Centeta, estońska *Nasza klasa* (*Klass*) Ilmara Ra-

Hendrykowskich w 2000 roku we francuskim archiwum filmowym. Wyświetlanie filmu zostało zakazane przez carskie władze administracyjne, a pozwolenie wydano prawdopodobnie we wrześniu 1914 roku (pt. *Pruska kultura*). Zob. M. Hendrykowska, M. Hendrykowski, *Pierwszy polski film fabularny. „Les Martyrs de la Pologne – Pruska kultura” (1908)*, „Kwartalnik Filmowy” 2009, nr 67–68.

³ E. Mazierska, *Szkoła w filmie...*, op. cit.

⁴ R.E. Chennault, *Hollywood Films about Schools: Where Race, Politics, and Education Intersect*, Palgrave Macmillan, New York 2006.

⁵ R. Fisher, A. Harris, C. Jarvis, *Education in Popular Culture: Telling Tales on Teachers and Learners*, Chapman & Hall, New York 2008.

⁶ S. Ellsmore, *Carry on, Teachers! Representations of the Teaching Profession in Screen Culture*, Trentham Books, Stoke-on-Trent 2005.

⁷ R. Bulman, *Hollywood Goes to High School: Cinema, Schools, and American Culture*, Worth Publishers, New York 2004.

⁸ P. Zwierzchowski, *Piękny sen pedagoga. Literackie i filmowe portrety świata edukacji*, Rabid, Kraków 2005.

⁹ M. Hauschild, *Pokolenia z inicjatywą i zdrada historii. Polskie filmy o szkole jako narodowa autobiografia* [w:] T. Lubelski, M. Stroński (red.), *Kino polskie jako kino narodowe*, Korporacja ha!art, Kraków 2009.

aga – obydwu z 2007 roku, czy niemiecki film *Fala (Die Welle)* w reżyserii Denisa Gansela (2008). W 2009 roku do dystrybucji kinowej ponownie wprowadzono *Czterysta batów* i zrealizowany przez Jana Svěraka w 1991 roku film *Szkoła podstawowa (Obecná škola)*. Niewątpliwie, problemy edukacji i wychowania budzą nieustanne zainteresowanie filmowców oraz widzów, a filmy „szkolne” wpisują się w społeczną historię kina, jego recepcji i związków z rzeczywistością społeczną. Różne sposoby prezentacji tego tematu stanowią wyraz aprobaty bądź krytyki zjawiska; szkoła filmowa wykorzystywana jest jako nośnik różnorodnych znaczeń i służy najczęściej do przedstawienia krytycznej wizji współczesności bądź demaskowania patologii systemu społecznego. Może też stanowić odzwierciedlenie społecznych i moralnych niepokojów, lęków i nadziei, równocześnie ukazując stosunek autorów do aktualnych zdarzeń.

Znaczna część filmów ze szkołą w tle, podobnie jak większość filmów w całej historii kina, przepełniona jest ideologią, a te, które są pozornie neutralne i obiektywne, przeważnie służą ideologii dominującej bądź jej krytyce. Ponadto w filmach, nie tylko tych o szkole, rzeczywistość ideologiczna często miesza się z mityczną, motywy mityczne przenikają do ideologii, a idee upodobniają się do mitu, który może je współkształtować. Sztuki wizualne, w tym również kino, mają szczególnie predyspozycje do ukazywania wizualnych aspektów ideologii i mitu przez wykorzystywanie powtarzalnych archetypów ukształtowanych zarówno przez myśl mityczną, jak i ideologię¹⁰. Tematyka szkolna w kinie często jest pretekstem do rozważań ideologicznych, do poruszania problemów społecznych i politycznych, o których nie chce się lub nie wolno z różnych przyczyn mówić wprost. Interesujące jest również zagadnienie wykorzystywania i współtworzenia przez kino mitów o szkole oraz pytanie o funkcje, jakie spełnia mit w tych filmach. Warto się również zastanowić nad genealogią filmów mówiących o represyjnym wychowaniu, absurdach systemu edukacyjnego, o buncie, objawiającym się przez przemoc, wymagającym refleksji nad jego przyczynami, celami oraz formami.

Problem wizerunku szkoły w kinie nie mógłby zostać omówiony w oderwaniu od nauk społecznych i pedagogicznych, specyfika filmów poświęconych szkole stanowi bowiem złożony problem, wymagający analizy tego zagadnienia w kontekście różnorodnych uwarunkowań historycznych, kulturowych, polityczno-społecznych i pedagogicznych. Celem podjętych w książce rozważań jest sprawdzenie wpływu, jaki na kształtowanie obrazu szkoły w kinie ma ideologia oraz zależny od niej system wychowania, obowiązujący w czasie i miejscu realizacji, a także akcji filmu. Zasadniczym problemem niniejszego opracowania jest wyodrębnienie oraz interpretacja związków pomiędzy obrazami szkoły w kinie a ideologiami politycznymi i edukacyjnymi. Przedmiotem badań są wybrane fabularne filmy aktorskie (z pominięciem filmów dokumentalnych i animowanych)

¹⁰ Por. S. Hrebenda, *Mityczne aspekty ideologii* [w:] J. Świeca (red.), *Między realizmem a utopią: świadomościowo-ideologiczne i polityczne przesłanki pokoju i demokracji na przełomie XX i XXI wieku oraz ich historyczne uwarunkowania*, Wyd. UŚ, Katowice 1998, s. 131.

zrealizowane w Polsce i innych krajach Europy, Stanach Zjednoczonych i Australii (ze względu na europejskie i północno-amerykańskie korzenie) w latach 1931–2009. Ze względu na odmienne od ukształtowanych w kulturze Zachodu realia kulturowe i społeczno-polityczne kształtujące tutejsze systemy oświatowe, w pracy nie omówiono filmów zrealizowanych w krajach Ameryki Południowej, Afryki, Azji i Bliskiego Wschodu. Wymagałoby to bowiem odrębnego, pogłębionego opracowania, z uwzględnieniem szerokiego i swoistego dla każdego z państw kontekstu kulturowego, społeczno-politycznego, pedagogicznego oraz problemu kolonializmu i postkolonializmu.

Wybór filmów uwarunkowany jest również celem poszukiwań badawczych, dlatego analizie poddano przede wszystkim klasyczne oraz cieszące się popularnością i uznaniem krytyki bądź publiczności filmy, w których dodatkowo można odnaleźć ideologiczne i pedagogiczne odwołania. Wiele, zwłaszcza starszych filmów, to uznane dzieła światowej kinematografii, inne zaś to filmy współczesne, które nie mają takiego statusu, ale są ważne, ze względu na zakres społecznego oddziaływania. Jednym z kryteriów wyboru filmów był również czas ich powstania obrazujący klimat epoki; stąd w opracowaniu znalazły się filmy reprezentatywne zrealizowane w kilku dekadach: w latach trzydziestych XX wieku – okresie ważnym ze względu na umacnianie się w Europie ideologii totalitarnych; w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych – czasie rodzenia się i rozwoju kontestacji społecznych w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych. Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ważny jest z kolei dla filmów polskich o tematyce szkolnej, z uwagi na eskalację niepokojów społecznych prowadzących do transformacji ustrojowej w 1989 roku. W latach osiemdziesiątych, w czasach konserwatywno-liberalnej prezydentury Ronalda Reagana, powstały w Stanach Zjednoczonych liczne filmy, których centralne postaci stanowili charyzmatyczni nauczyciele. Następna dekada zrodziła obrazy szkoły ilustrujące przemiany społeczne w krajach Europy Środkowej. Natomiast filmy powstałe już w XXI wieku oddają nastroje i lęki współczesnego społeczeństwa. W rozważaniach swych nie zajmuję się hollywoodzkimi filmami i serialami z nurtu *teen flicks*, wykorzystującego wątki charakterystyczne dla gatunków kina popularnego oraz kultury popularnej kształtowanej przez media, odgrywającej ważną rolę w kreacji wizerunków uczniów, nauczycieli i procesu edukacji.

Podążając tropem tematów filmów, szczególną uwagę zwracam na sposoby obrazowania filmowego uwikłanego w perspektywę społeczno-historyczną, którą warunkuje zarówno czas akcji filmu, okres jego powstania, jak i cel realizacji podjęty przez twórcę. W filmach o szkole czas powstania filmu jest czasem jego akcji bądź powrotem do przeszłości; badania wymaga zatem cel odwoływania się do przestrzeni historycznej i odległego w czasie systemu wychowania. Patrząc na dorobek europejskiej, amerykańskiej i australijskiej kinematografii, można założyć, że najstarszą epoką historyczną, do której odwołują się twórcy, jest przełom XIX i XX wieku. Filmy najdalej sięgające do przeszłości kultury i historii wychowania to między innymi: *Piknik pod Wiszącą Skalą* (*Picnic at Hanging Rock*)

Petera Weira (1975), *Wizja lokalna* 1901 Filipa Bajona (1980), *Młody las* Józefa Lejtesa z 1934 roku, *Niepokoje wychowanka Törlessa* (*Der Junge Törless*) Volkera Schlöndorffa (1966), *Pała ze sprawowania* (*Zéro de conduite*) Jeana Vigo (1933) czy *Dziewczęta w mundurkach* (*Mädchen in Uniform*) Leontine Sagan (1931).

Różne są tematy filmów o szkole i różne sposoby prezentacji obecnych w nich problemów. Może to być: poszukiwanie własnego miejsca w świecie, rywalizacja, kłopoty miłosne, ofensywa ideologiczna i opis strategii oporu wobec dominującego modelu ideologicznego, ideologia i mit władzy, problemy edukacji związanej z przemocą symboliczną i strukturalną, demaskacja indoktrynującej roli szkoły, sprzeciw wobec dehumanizującego skoszarowania w społeczeństwie opartym na hierarchicznych strukturach dominacji, demaskowanie patologii systemu, ironia wobec hipokryzji państwa i ideologizacji życia społecznego. Zazwyczaj są to filmy o młodzieży, która przeciwstawia się konserwatywnym wartościom, opowiedziane w formie dyskursu parabolicznego pełnego obrazów-metafor, uzupełnione o społeczno-polityczną kontekstualizację. Większość filmów, których akcja rozgrywa się w środowisku szkolnym, opowiada o młodych ludziach w okresie dojrzewania, co stwarza wiele możliwości interpretacyjnych. Pełen niepokojów i rozterek czas dorastania wydaje się interesujący dla filmowców, może bowiem służyć zobrazowaniu problemów nie tylko psychologicznych i pedagogicznych, lecz także kulturowych i społecznych.

Ideologia ma ogromne znaczenie dla edukacji, a konkretna postawa światopoglądowa, np. liberalizm, konserwatyzm, socjalizm czy faszyzm, zawiera w sobie określony model obywatela, swoisty portret ideologiczny, uwzględniający aspekt historyczny, socjologiczny, polityczny i ekonomiczny. Edukacja jest dobrym sposobem na formowanie i reprodukcję osób o preferowanych przez ideologię cechach. Ideologia, definiowana jako charakterystyczny dla jakiejś grupy system przekonań, dostarczający wytycznych do działań podejmowanych przez tę grupę, stanowi teoretyczne uzasadnienie dla poglądów, dążeń, programu i działań danej zbiorowości. Od czasów oświecenia, czyli od XVIII wieku, społeczeństwa i jednostki żyją w świecie zdominowanym przez ideologię, a powstanie państw narodowych i idei nacjonalizmu przyczyniło się do zdominowania państwowego zinstytucjonalizowanego systemu oświaty przez ideologiczne postawy i programy¹¹. Kino nie pozostało obojętne wobec tego zjawiska i zajmuje się jego komentowaniem, tworząc różnorodne obrazy szkoły, pozostające w związku z rzeczywistością społeczno-polityczną i stanowiące interesującą diagnozę współczesności.

Coraz częściej uświadamiamy sobie, że nie ma ucieczki od ideologii. Nasz odbiór świata jest uwarunkowany ideologicznie [...]. Dlatego tak fascynujące jest rozpoznawanie mechanizmów oddziaływania ideologii, tych jawnych i ukrytych¹² –

¹¹ Por. G.L. Gutek, *Filozoficzne i ideologiczne podstawy edukacji*, tłum. A. Kacmajor, A. Sujak, GWP, Gdańsk 2003, s. 142–144.

¹² T. Rutkowska, *Ideologia i film (Od redakcji)*, „Kwartalnik Filmowy” 2005, nr 49–50, s. 4.

pisze Teresa Rutkowska. Mirosław Przyłipiak natomiast ostrzega:

[...] pojęciu ideologii nadaje się tak szerokie znaczenie, że w istocie oznacza ono kulturę albo światopogląd, że na skutek tej szerokości staje się nieoperacyjne, że totalizuje ogląd filmów, podciągając wszystko pod ten sam monotonny schemat interpretacyjny, który anihiluje fundamentalne nieraz różnice, także ideologiczne, pomiędzy filmami¹³.

Przywoływane w książce pojęcia ideologii, mitu, władzy, przemocy symbolicznej czy instytucji społecznej obecne są w badaniach kulturowych (*cultural criticism*), które nie mają dokładnie sprecyzowanej, wyraźnej metody. Ich przedmiotem jest szeroko rozumiana kultura, a do analizy różnych przestrzeni kultury wykorzystywane są założenia semiotyki, feminizmu, postkolonializmu, dekonstrukcji, psychoanalizy. Badania kulturowe zajmują się przede wszystkim wpływem dyskursu na postrzeganie rzeczywistości, która ulega fikcjonalizacji, a podstawowe pytania dotyczą związków dzieła z kontekstem kulturowym – wartościami obecnymi w tekście, instytucjami społecznymi i praktykami symbolicznymi. Wybitnymi przedstawicielami tej postawy badawczej byli między innymi: Raymond Williams, Richard Hoggart, Stuart Hall oraz skupieni wokół czasopisma filmowego „Screen” – Stephen Heath, Colin McCabe, Jacqueline Rose, a także Pierre Bourdieu, Roland Barthes, Louis Althusser i Michel Foucault¹⁴. W niniejszym opracowaniu powołuję się na koncepcje kilku spośród wymienionych autorów. Większość badaczy zajmujących się ideologią w obrębie badań kulturowych wiąże ją z pojęciem władzy, twierdząc, że ideologii nie powinno się ograniczać do kwestii klasy społecznej, tylko można ją rozumieć jako światopogląd grupy dominującej lub dowolnej grupy społecznej uzasadniający jej działania (także podtrzymujący władzę grupy dominującej) i przeciwstawiony prawdzie lub jako światopogląd grupy dominującej lub dowolnej grupy społecznej uzasadniający jej działania (i podtrzymujący władzę grupy dominującej), który nie jest przeciwstawiony prawdzie. „[...] może on jednak być stale stwarzany na nowo, co oznacza, że jego akceptacja nie jest nieuchronna”¹⁵. Tak rozumiana ideologia nie jest wyłącznie narzędziem dominacji, ale zbiorem dyskursów wpływających na stosunki władzy na wszystkich poziomach stosunków społecznych¹⁶.

Pierwsza część książki stanowi umocowane w naukach społecznych i pedagogicznych wprowadzenie wyjaśniające zasadność przyjętego kierunku badań oraz interpretacji filmów w kontekście uwarunkowań ideologicznych, edukacyjnych i wychowawczych. Odwołując się do nauk społecznych, w rozdziale pierwszym omówiono pojęcie ideologii, koncepcje państwa i ich związek z ideologiami

¹³ M. Przyłipiak, *Poetyka kina dokumentalnego*, Wyd. UG – Wyd. PAP, Gdańsk – Słupsk 2004, s. 87.

¹⁴ Por. A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury w XX wieku: podręcznik*, Znak, Kraków 2009, s. 521–540.

¹⁵ C. Barker, *Studia kulturowe: teoria i praktyka*, tłum. A. Sadza, Wyd. UJ, Kraków 2005, s. 97–98.

¹⁶ *Ibidem*.

i polityką, relacje między ideologią a religią oraz kategorię mitu politycznego. W rozdziale drugim zaś przedstawiono założenia ideowe wybranych (ze względu na ich obecność w analizowanych w drugiej części książki filmach) dwudziestowiecznych nurtów i doktryn politycznych oraz omówiono ich wpływ na edukację.

Moim zamiarem nie było szczegółowe omówienie bogatej literatury obejmującej różnorodne teorie oraz współczesne prądy i kierunki pedagogiczne. Uwzględniając przydatność zagadnień istotnych dla interpretacji wybranych filmów, w rozdziale trzecim skupiłam się na rozważaniach na temat podstawowych ideologii edukacyjnych i wychowawczych oraz wybranych koncepcji wychowania (np. personalizmu i antypedagogiki), a także przedstawiłam problem przemocy symbolicznej oraz związków edukacji z mitami – zagadnień ważnych z perspektywy podjętych badań. Pojęcia ideologii, edukacji i wychowania, kluczowe dla rozpatrywanej problematyki, przenikają się wzajemnie i pojawiają się w różnych konfiguracjach. Ze względu na mnogość istniejących koncepcji, konieczna była selekcja nurtów obecnych w myśli pedagogicznej i wybór tych, które będą funkcjonalne wobec przedmiotu badań. Część teoretyczna pracy, poświęcona pojęciom ideologii, edukacji i wychowania, nie wyczerpuje tematu szeroko opisanego w licznych opracowaniach politologicznych, socjologicznych, pedagogicznych, ale stanowi niezbędny kontekst do interpretacji filmów o tematyce szkolnej.

W części badawczej książki omówiono filmy, w których ideologiczne problemy edukacji i wychowania zostały ukazane w przestrzeni szkoły. Interpretacja wybranych filmów poprzedzona jest, zawartą w rozdziale czwartym, krótką refleksją teoretyczną, osadzającą podjętą problematykę na gruncie krytyki ideologicznej w badaniach filmoznawczych. Rozdział piąty ilustruje obecność ideologii totalitarnych w systemach oświatowych, które można odnaleźć w wybranych polskich i niemieckich utworach filmowych, pochodzących z różnych okresów i odwołujących się do określonego czasu historycznego. Filmy o szkole mogą prezentować różne formy przemocy symbolicznej i strukturalnej, która prowadzi do wzmacniania i utrwalania przemocy realnej i symbolicznego zniewolenia w sferze wartości. To z kolei stanowi przyczynę niechęci uczniów wobec szkoły i rodzi frustrację, przemoc, opór i bunt, co zostało zobrazowane w rozdziale szóstym, w którym omówiono również konsekwencje proponowanego przez instytucje szkolne i kościelne wychowania autorytarnego. Rozważania zawarte w rozdziale siódmym skupiają się na inicjacji i problemach z tożsamością kulturową, społeczną, narodową i seksualną młodego człowieka w okresie dojrzewania. Kolejny obszar badawczy, analizowany w rozdziale ósmym, dotyczy obrazowania relacji pomiędzy uczniem, szkołą a rodziną. Filmy opisujące relację dziecko – szkoła – rodzina, dotycząc systemu edukacyjnego, skupiają się na psychologii dziecka i tworzeniu portretów emocjonalnych. Ukazywanie związków pomiędzy dziećmi, nauczycielami a rodzicami wykorzystywane jest często do portretowania ludzi wykluczonych i odrzuconych przez społeczeństwo, jak również osób młodych, mających problemy w porozumieniu ze światem i znalezieniu w nim własne-

go miejsca. Jako że wiele filmów o szkole skupia się na prezentacji wizerunku nauczyciela, rozdział dziewiąty opracowania koncentruje się na filmowych sylwetkach pedagogów, które stanowią nośniki różnorodnych znaczeń i wyrażają tęsknotę za idealnym i mądrym wychowawcą.

Omawiane w kolejnych rozdziałach problemy dotyczące: ideologicznego zniewolenia, przemocy symbolicznej (wyrażającej opresyjność szkoły), wychowania autorytarnego, adolescencji, relacji uczeń – nauczyciel – rodzina, jak również zagadnienia związane z postacią pedagoga – obecne są w większości omawianych filmów, wzajemnie się przenikając i uzupełniając. Trudno się ograniczyć wyłącznie do jednego, wybranego aspektu filmu, w każdym można bowiem odnaleźć większość z wyodrębnionych tematów i wątków. Interpretując poszczególne obrazy, starałam się powoływać na informacje zawarte w części teoretycznej pracy. Zależało mi jednak na uniknięciu zbędnych powtórzeń i skupieniu się przede wszystkim na omawianym filmie. Na interpretację filmów wpłynęło przyjęcie określonych założeń metodologicznych z kręgu nauk pedagogicznych, społecznych i filmoznawczych.

Filmy o szkole poruszają problemy ideologizacji edukacji i wychowania na terenie szkoły, co zostało zasygnalizowane w tytule oraz podtytule książki. Rozdzielenie pojęcia edukacji i wychowania ma swoje uzasadnienie w myśli pedagogicznej, gdzie „edukacja” jest terminem określającym przede wszystkim proces nauczania, a „wychowanie” nie zawsze wiąże się z nauczaniem szkolnym, choć zdarza się, że pojęcia te stosowane są zamiennie. Moim zamiarem nie było opracowanie leksykonu filmów skupiających się na szkole ani historyczno-filmowe podejście do kina podejmującego tę tematykę. Przyjęta w książce perspektywa kompozycyjna opiera się na wyborze, przedstawieniu i analizie problemów zilustrowanych w proponowanych filmach, uzupełnionej o niezbędne konteksty edukacyjne, wychowawcze, społeczne i polityczne. Szczególną uwagę poświęcam filmom europejskim, zarówno tym klasycznym, jak i współczesnym, ze względu na obecny w nich dyskurs odwołujący się do różnorodnych aspektów prezentowanych zagadnień. W każdym rozdziale omówiono kilka filmów ilustrujących główny odnaleziony w nich problem i przywołano dodatkowo te obrazy, w których pojawia się podobna tematyka. Niektóre kwestie zostały tylko zasugerowane, ponieważ towarzyszący im szeroki kontekst historyczny, polityczny i kulturowy wymaga osobnych, pogłębionych badań, wykraczających poza przedmiot niniejszego opracowania.

Celem podjętych badań był wybór i interpretacja filmów podejmujących temat ideologicznych aspektów edukacji i wychowania w instytucjach edukacyjnych i wychowawczych (szkołach podstawowych i średnich, z pominięciem uczelni wyższych, które – zgodnie z założeniami psychologii rozwojowej – zajmują się edukacją ludzi dorosłych). W książce zaproponowano określony kierunek badań – jeden z wielu możliwych – prezentujących zdystansowane spojrzenie na nurt kina opowiadającego o szkole. Mam nadzieję, że zdołałam przedstawić naj-

ważniejsze problemy edukacyjne, wychowawcze, społeczne i polityczne obecne w wybranych filmach i choćby częściowo spełnić oczekiwania Czytelnika, biorącego do ręki tę książkę.

★

Chciałabym podziękować osobom, bez pomocy których ta książka by nie powstała. Pragnę wyrazić ogromną wdzięczność Profesor Ewelinie Nurczyńskiej-Fidelskiej za inspirację, wskazówki i niezwykłą życzliwość. Dziękuję za cenne rady Profesor Katarzynie Olbrycht, zachęcającej mnie nieustannie do pracy nad książką. Serdecznie dziękuję Profesorowi Piotrowi Zwierzchowskiemu, który zechciał zrecenzować tę książkę i przyczynił się do nadania jej ostatecznego kształtu. Wielkie wsparcie stanowiły również komentarze i sugestie Profesora Marka Haltofa, a także uwagi oraz pomoc Doktora Bogusława Dziadzi.

Część pierwsza

W kręgu ideologii, edukacji i wychowania Zagadnienia teoretyczne

Rozdział pierwszy

Społeczne i polityczne aspekty ideologii

Pojęcie ideologii

Ideologia” jest terminem używanym zarówno w znaczeniu politycznym, „jak i społeczno-naukowym, dotyczy idei zapewniających podstawy zorganizowanych działań politycznych i służy wyjaśnianiu lub krytyce istniejącego porządku, zazwyczaj w formie światopoglądu, przedstawiając wizję przyszłości i społeczeństwa oraz możliwości i sposoby przeprowadzenia zmiany politycznej¹. Termin „ideologia”, pochodzący od greckich słów „idea” (od gr. *eidola* – obraz) oraz „logos” (wiedza, nauka, doktryna), został wprowadzony w 1796 roku przez francuskiego filozofa Destutta de Tracy, współtwórcę tzw. filozoficznej szkoły „ideologów”. Jednak pierwotne zastosowanie terminu dotyczące nauki o ideach różniło się od jego późniejszych zastosowań, kiedy ideologią nazywano same idee oraz ich różne rodzaje i kombinacje. Początkowo przedmiotem zainteresowania badaczy były idee w rozumieniu psychologicznym, później zastąpiły je idee społeczne rozpatrywane w kontekście politycznym lub socjologicznym².

Analizując rzeczywiste funkcjonowanie słowa „ideologia” w języku, Władysław Stróżewski zwraca uwagę na szlachetny rodowód pojęcia, wywodzącego się z rzeczywistości logosu i rzeczywistości idei:

Jeśli ideologia odwołuje się do idei, to raczej do kantowskiego niż platońskiego jej znaczenia. Idea jest rozumiana jako czynnik regulujący, normatywny. [...] Drugi współczynnik ideologii odsyła do logosu. Logos oznacza słowo, myśl, prawo, także wiedzę. Ale ideologia nie jest „wiedzą” o idei. Jest raczej sposobem jej wypowiedzenia, wyjawienia, propagowania. Logos

¹ A. Heywood, *Klucz do politologii: najważniejsze ideologie, systemy, postaci*, tłum. P. Kornobis, K. Wolański, PWN, Warszawa 2008, s. 13.

² J. Szacki, *Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia*, PWN, Warszawa 1999, s. 218.

ideologii zmienia się w hasło, które poszukuje pomocy nie tyle w logice, co w retoryce. Logos-słowo ideologii pozostaje w służbie zmistyfikowanej lub fałszywej idei, samo przeto zatracą swój właściwy sens, sprzeniewierza się prawdzie, będącej duchem języka³.

Warto w tym miejscu przytoczyć sformułowane przez Stróżewskiego najważniejsze cechy ideologii:

1. Każda ideologia posiada szczególną, nie zawsze wyeksponowaną, naczelną „ideę kierowniczą”. Stanowi ją najczęściej zbiór celów, które założone zostały przez twórców i zaakceptowane przez wyznawców danej ideologii.
2. W przeciwieństwie do teorii czy filozofii, podobnie natomiast jak światopogląd, ideologia jest zawsze ideologią **czyjaś**: określonej grupy społecznej, narodu, klasy, państwa. Jako taka – jest w aspekcie ontologicznym – tworem subiektywnym i relatywnym.
3. Ideologia odwołuje się do określonych idei czy twierdzeń uznanych za aksjomaty niezależnie od ich obiektywnej prawdziwości, zależnie natomiast od nadrzędnego celu, któremu zostały przyporządkowane. W tym aspekcie ideologia jest także relatywna aksjologicznie.
4. Wartość ideologii mierzy się nie jej prawdziwością, lecz skutecznością, tzn. przydatnością do osiągnięcia zamierzonych celów. To, co jest z tym w zgodzie, uznaje się za słuszne. Tak rozumiana słuszność jest tu ważniejsza od prawdziwości.
5. Oprócz aspektu teoretycznego i pragmatycznego ideologia zawiera także aspekt normatywny: apeluje o realizację jej postulatów i usprawiedliwia związane z tym nakazy.
6. Każda ideologia poszukuje siły dla realizacji celów, którym służy. Wchodząc w związek z siłą rozumianą jako władza, instytucjonalizuje się, stając się własnością władzy. Ideologia uzasadnia siłę, która ją podtrzymuje i rozprzestrzenia.
7. Każda ideologia konstytuuje swe negatywne odbicie, pozwalające na precyzyjne określenie wroga. Wróg ideologiczny to nie ten, kto się danej ideologii sprzeciwia, ale ten, kto w oparciu o jej założenia zostanie za takiego uznany⁴.

Jerzy Szacki stwierdza, że pojęcie ideologii jest tyleż popularne, co niejednoznaczne. Ideologiami nazywa się bowiem wszelkie poglądy na świat dotyczące sfery religijnej, politycznej czy społecznej, usiłowano zatem tworzyć różnorodne definicje ideologii, pozwalające odróżnić ją od innych zjawisk świadomości społecznej, takich jak: religia, mit, utopia, nauka, ale wiele z tych definicji ma charakter perswazyjny wywołujący raczej pożądane reakcje emocjonalne niż precyzyjne określenie zakresu badanych zjawisk.

³ W. Stróżewski, *W kręgu wartości*, Znak, Kraków 1992, s. 138.

⁴ *Ibidem*, s. 139–140.

Słowo ideologia nie zawsze jest bowiem neutralne: u wielu autorów oznacza poglądy stronnice, jednostronne, irracjonalne lub oparte na iluzji. Ten zamęt pojęciowy sprawił, iż np. niektórzy socjologowie unikają słowa ideologia, posługując się raczej takimi terminami, jak pogląd, systemy wartości itp.⁵

Szacki podkreśla, że ważne jest zdecydowanie, czy o ideologii mówi się w znaczeniu czysto opisowym czy wartościującym⁶. Na potrzeby tej pracy pojęcie ideologii używane zatem będzie w znaczeniu opisowym, bez wartościujących odwołań. W ujęciu opisowym swoistą funkcją ideologii jest możliwość wytworzenia

[...] solidarności grupowej i czynienia członków grupy zdolnymi do zbiorowej akcji przez wyposażenie ich w jednolite definicje sytuacji i świadomość celów do jakich jako członkowie grupy powinni zmierzać. Z tego punktu widzenia ideologia byłaby czymś w rodzaju Durkheimowsko rozumianej religii lub po Sorelowsku rozumianego mitu⁷.

Istnieją również definicje odwołujące się do funkcji rewolucyjnych czy wywrotowych oraz przypisujące ideologiom funkcje utrwalania *status quo*. Ideologią może być również system wierzeń i poglądów odnoszący się do dalszego istnienia obecnego ustroju społecznego. Do ideologii wprowadzane bywa również pojęcie interesu, które jako „ideologiczne” określa wierzenia i poglądy służące jakimś interesom grupowym (ideologie klasowe, grupowe, partyjne, zawodowe). Wszystkie koncepcje ideologii dotyczą jednak zawsze ideologii jakiejś grupy społecznej⁸.

W ujęciu socjologicznym ideologie stanowią jedną z czterech odmian świadomości społecznej obok myślenia potocznego, opinii publicznej oraz idei i wyobrażeń na temat świata nadnaturalnego i spraw ostatecznych, czyli mitów, magii i religii. Jak podaje Piotr Sztompka, ideologie

[...] są to takie zbiory czy systemy idei, które dostarczają uzasadnienia, legitymizacji, wsparcia jakimś partykularnym interesom grupowym, lub utwierdzają grupową tożsamość. Zawierają też na ogół pewne negatywne przekonania na temat innych grup, które postrzegane są jako zagrożenie dla takich interesów czy tożsamości. [...] Jednakże instrumentalna, legitymizująca rola ideologii sprawia, że jest ona szczególnie podatna na wszelkie patologiczne formy myślenia – stereotypy, przesady, idealizacje, konfabulacje⁹.

Pojęcie to często bywa uważane za kontrowersyjne, ze względu na pejoratywne znaczenie, do którego przyczyniło się wykorzystywanie ideologii jako broni politycznej do krytykowania i potępiania konkurencyjnych stanowisk politycz-

⁵ J. Szacki, *Dylematy historiografii...*, op. cit., s. 219.

⁶ *Ibidem*, s. 221.

⁷ *Ibidem*, s. 223.

⁸ *Ibidem*, s. 225–226.

⁹ P. Sztompka, *Socjologia: analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków 2002, s. 295–296.

nych¹⁰. Negatywne zabarwienie ideologii datuje się od Napoleona Bonapartego, który zarzucał filozofom ideologom oderwanie od rzeczywistości; taki punkt widzenia przetrwał do dzisiaj i często to, co ideologiczne, przeciwstawiane jest temu, co realne, prawdziwe czy naukowe¹¹.

Zdaniem Raymonda Arona, ideologia służy maskowaniu właściwych życiu wspólnoty krzywd i okrucieństw, przeciwko którym powinno się buntować sumienie.

[...] najważniejszym zadaniem intelektualisty, dziś bardziej niż w jakiegokolwiek epoce, jest nauczyć ludzi, żeby rozróżniali ideologie i rzeczywistość¹²,

w zmienionych warunkach ideologie mogą bowiem łatwo nabrać odwrotnego znaczenia niż to, jakie miały u źródła. Ideologie polityczne stanowią wypadkową opinii o faktach i sądów wartościujących, wyrażają pogląd na świat i zamiary na przyszłość i nie podlegają całkowicie alternatywie prawdy i fałszu, wymagają dialogu zamiast dowodów i kontrdowodów¹³. Każdy ustrój polityczny, zdaniem Arona, czy to tradycyjny mieszczański czy socjalistyczny, nigdy nie zapewnia ani wolności umysłu, ani solidarności ludzkiej, te same instytucje parlamentarne oznaczają albo postęp, albo zachowawczość, zależnie od klasy społecznej, która je wprowadza i nimi kieruje¹⁴. *Opium intelektualistów* to krytyka różnych ideologii, głównie ideologii marksistowskiej, w której Aron, podobnie jak Daniell Bell w *The End of Ideology*¹⁵, zapowiadał koniec wieku ideologii, przyszłość jednak nie potwierdziła tych diagnoz. Od końca lat sześćdziesiątych XX wieku zaczął się rozkwit nowych ideologii, powróciły dawne hasła rewolucyjne i projekty lepszego świata. Ponadto w naukach społecznych rozszerzono zastosowanie definicji ideologii, pojawiła się także nowa grupa tradycji ideologicznych w XX wieku, np. feminizm i ekologizm w latach sześćdziesiątych, Nowa Prawica w latach siedemdziesiątych czy fundamentalizm religijny w latach osiemdziesiątych. Znaczenie pojęcia „ideologia”, jak zauważa Roland Meighan,

[...] rozciąga się od fanatycznych i szkodliwych wizji społeczeństwa, przez fałszywą interpretację poglądów innych, do zbiorów przekonań, które można porównywać i analizować¹⁶.

Przekonania i poglądy ideologiczne mogą być artykułowane wprost przez programy polityczne, deklaracje partyjne, manifesty, pamflety, publicystykę i doktryny

¹⁰ A. Heywood, *Klucz do politologii...*, op. cit., s. 14.

¹¹ J. Szacki, *Dylematy historiografii...*, op. cit., s. 221.

¹² R. Aron, *Opium intelektualistów*, tłum. C. Miłosz, Muza, Warszawa 2000, s. 9.

¹³ *Ibidem*, s. 265.

¹⁴ *Ibidem*, s. 21.

¹⁵ D. Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Free Press, New York 1960.

¹⁶ R. Meighan, *Socjologia edukacji*, tłum. E. Kiszkurko-Koziej, Z. Knutsen, P. Kwieciński, UMK, Toruń 1993, s. 197–198.

lub pośrednio przez inne wytwory myśli ludzkiej: literaturę, twórczość teatralną i filmową, satyrę i kabaret; również muzyka może pełnić funkcje ideologiczne (np. hymny narodowe, pieśni patriotyczne, opery), a także malarstwo i rzeźba (np. historyczne obrazy Jana Matejki, twórczość okresu socrealizmu). Ideologiczną wymowę przypisuje się nawet niektórym dziełom naukowym, zwłaszcza w obrębie nauk historycznych, społecznych i humanistycznych. Ideologia, wyzwalając silne emocje, mobilizuje do działania, przyczynia się do zbiorowych buntów, manifestacji, demonstracji, stanowi siłę integrującą ruchy społeczne i skłaniającą do walki o zmiany społeczne. „Ze względu na wielość grup i rozbieżność interesów grupowych ideologie są terenem silnych kontestacji i konfliktów”¹⁷ – zauważa Piotr Sztompka.

Ideologie pojawiają się w różnorodnych rozważaniach teoretyczno-naukowych, są obecne w naukach politycznych, społecznych oraz humanistycznych; reprezentują rozmaite tradycje filozoficzne, polityczne i społeczne często różniące się od siebie perspektywami pojmowania. Najbardziej znaczącymi ideologiami, wyróżnianymi i omawianymi szeroko w naukach politycznych, są (w porządku alfabetycznym): anarchizm, chrześcijańska demokracja, ekologizm, faszyzm, feminizm, fundamentalizm religijny, komunitarianizm, komunizm, konserwatyzm, liberalizm, libertarianizm, marksizm, nazizm, Nowa Lewica, Nowa Prawica, rasizm, socjaldemokracja, socjalizm, toryzm, Trzecia Droga¹⁸. Współcześnie pod wpływem postępującego procesu globalizacji i kształtowania się społeczeństwa globalnego coraz większe znaczenie uzyskują ideologie związane z interesami uniwersalnymi: pacyfizm, ekologia oraz obrona człowieka¹⁹.

Niebagatelny wpływ na życie polityczne Europy i świata wywarła metafizyka Georga Wilhelma Friedricha Hegla, niemieckiego filozofa pruskiego pochodzenia, twórcy klasycznego systemu idealistycznego. W swoich wczesnych pismach Hegel utrzymywał, że idea państwa nie istnieje, ponieważ państwo jest czymś mechanicznym, podczas gdy o idei można mówić tylko jako o przedmiocie wolności. Zdaniem Hegla, aby być wolnym, trzeba wyjść poza państwo, bo państwo zniewala wolnych ludzi, traktując ich niczym tryby w maszynie. Filozofia Hegla ewoluowała jednak od teoretycznej negacji nowoczesnego państwa do jego afirmacji. Przedstawiając w *Zasadach filozofii prawa* i w *Encyklopedii nauk filozoficznych* nową doktrynę polityczną, stworzył ideologiczne podstawy pruskiej biurokracji. Państwo pruskie stało się państwem urzędników, które za pomocą nadzoru politycznego strzegło interesów warstw zamożnych i represjonowało liberalną i rewolucyjną opozycję²⁰.

Rozpatrywanie religii w kategoriach historycznych, a historii – w religijnych doprowadziło Hegla, który stał się później nauczycielem Marksa i Lenina, od uni-

¹⁷ P. Sztompka, *Socjologia...*, op. cit., s. 297.

¹⁸ Por. A. Heywood, *Klucz do politologii...*, op. cit.

¹⁹ P. Sztompka, *Socjologia...*, op. cit., s. 297.

²⁰ J. Hudzik, *Rozum, wolność, odpowiedzialność: studium z historii idei w nowożytnej i współczesnej myśli filozoficznej*, Wyd. UMCS, Lublin 2001, s. 111–112.

wersalizmu do nacjonalizmu, partykularyzmu i prowincjonalizmu. W systemie Hegla kult państwa łączy się z kultem bohaterów. Hegłowska doktryna państwa przyczyniła się do przygotowania gruntu pod rozwój teorii nacjonalizmu, imperializmu i faszyzmu. Według Hegla w każdej epoce historycznej istnieje jeden i tylko jeden naród, który naprawdę reprezentuje ducha świata, i naród ten ma prawo rządzić wszystkimi innymi narodami. Zaproponowane ideały nacjonalistyczne intensywnie rozwijały się w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku²¹.

Koncepcje państwa i ich związek z ideologią i polityką

Państwo definiuje się jako związek polityczny ustanawiający suwerenną zwierzchność w ramach terytorium określonego granicami, stosujący władzę legalną przez działanie grupy stałych instytucji. Państwo charakteryzuje również jego suwerenność, publiczny charakter instytucji, ponadto – odzwierciedlając interesy społeczeństwa – państwo jest adresatem legitymizacji, instrumentem dominacji dysponującym środkami przymusu oraz związkiem terytorialnym stosującym swą zwierzchność w ramach geograficznie określonych granic, traktowanym w polityce międzynarodowej jako autonomiczna całość²².

Nauki polityczne skupiają się na dwóch istotnych płaszczyznach rozumienia państwa. Pierwsza odnosi się do pytań o potrzebę istnienia państwa, gdzie jej uzasadnienie oparte jest na tzw. teorii umowy społecznej, przez przedstawienie obrazu możliwego życia w społeczeństwie bez państwa, w „stanie natury”, charakteryzującym się, zdaniem Hobbsa czy Locke’a, niekończącą się wojną domową. Aby temu zapobiec, ludzie gotowi byli, poświęcając część swojej wolności, zawrzeć porozumienie i stworzyć ciało zwierzchnie umożliwiające uporządkowaną i stabilną egzystencję, wymagającą posłuszeństwa i podporządkowania się państwu. Odmienny pogląd głosili anarchiści, zakładając, że możliwy jest naturalny porządek i współpraca między jednostkami jedynie przy wykorzystaniu instytucji społecznych (wspólnota własności, mechanizmy rynkowe) gwarantujących stabilność bez istnienia państwa. Drugi obszar badań dotyczy natury władzy państwowej i konkurencyjnych teorii państwa. Liberałowie uważają państwo za neutralnego arbitra między konkurującymi interesami i grupami w społeczeństwie²³. Klasycy marksizmu nazywają państwo aparatem państwowym, w którego skład wchodzi policja, sądy, więzienia, armia, rząd i administracja. Tak pojmowane państwo funkcjonuje, odwołując się do przemocy, i stanowi tzw. represyjny

²¹ Por. E. Cassirer, *Mit państwa*, tłum. A. Staniewska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2006, s. 276–306.

²² Por. A. Heywood, *Klucz do politologii...*, op. cit., s. 19.

²³ *Ibidem*, s. 20–21.

aparatus państwowy²⁴, obok którego, według koncepcji krytyka marksizmu – Louisa Althussera, istnieją działające „w oparciu o ideologię ideologiczne aparaty państwowe”²⁵ – religijny (sieć różnych kościołów), szkolny (sieć różnych szkół prywatnych i publicznych), rodzinny, prawny, polityczny (składający się z różnych partii), związkowy, informacyjny (prasa, radio, telewizja, itp.), kulturalny (literatura, sztuki piękne, sporty.). Każdy z ideologicznych aparatów państwowych stanowi realizację jednej ideologii (religijnej, moralnej, prawnej, politycznej, estetycznej itd). Ideologiczne aparaty państwowe funkcjonują w przeważającej mierze, opierając się na ideologii dominującej. Althusser wyraźnie odróżnia władzę państwową i represyjny aparat państwowy od pojęcia ideologicznych aparatów państwowych, stanowiących wyodrębnione i wyspecjalizowane instytucje, które nie łączą się z represyjnym aparatem państwowym. Różnice te polegają na sposobie funkcjonowania obu aparatów: istnieje jeden represyjny aparat państwowy i wiele ideologicznych, ponadto represyjny aparat państwowy całkowicie należy do dziedziny publicznej, a większa część ideologicznych aparatów państwowych – do dziedziny prywatnej (kościół, partie, związki zawodowe, rodziny, niektóre szkoły, większość gazet, placówek kulturalnych itd.)²⁶.

Państwo definiowane jest jako związek polityczny, wyjaśnienia zatem wymaga również pojęcie „polityka”. W szerokim, powszechnym znaczeniu polityka

[...] jest planem działania, przyjętym przez jednostki, grupy, przedsiębiorstwa lub rządy. Określenie czegoś mianem polityki oznacza, że podjęta została formalna decyzja nadająca oficjalną sankcję danemu kierunkowi działania²⁷.

Polityka może być również rozpatrywana jako związek pomiędzy zamiarami, działaniami a ich wynikami. Zamiary odbijają się w stanowisku rządu i jego deklaracjach działania w określonym obszarze, działania odzwierciedla zachowanie rządu, wyniki polityczne zaś wyrażają się w rezultatach działania rządu i jego wpływie na społeczeństwo²⁸.

Polityka łączy się również z konfliktem i współpracą, dlatego

[...] istota polityki przedstawiana jest jako proces rozwiązywania konfliktów, godzenia rywalizujących poglądów lub konkurencyjnych interesów²⁹.

Andrew Heywood wyróżnia cztery różne ujęcia pojęcia polityki:

²⁴ Por. L. Althusser, *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa: wskazówki do badań* (tłum. A. Staroń) [w:] L. Althusser, *Positions, Editions sociales*, Paris 1976, <http://www.nowakrytyka.pl/spip.php?article374> [dostęp: 23.09.2008].

²⁵ Por. *ibidem*.

²⁶ Por. *ibidem*.

²⁷ A. Heywood, *Klucz do politologii...*, op. cit., s. 22.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 24.

- proces związany ze sztuką rządzenia i działalnością państwa w duchu klasycznej definicji polityki, wywodzącej się z pierwotnego greckiego znaczenia słowa „polityka” (*polis*); tak rozumiana polityka jest działalnością silnie związaną z państwem, a ludzie, instytucje i działalność społeczna mogą być usytuowane poza nią;
- działalność publiczna, związana „[...] bardziej z przebiegiem i kontrolą spraw wspólnoty niż prywatnych interesów jednostki”³⁰;
- „określony sposób rozwiązywania konfliktów na drodze kompromisu, mediacji i negocjacji, a nie przez użycie siły”³¹;
- polityka jest związana z „produkcją, dystrybucją i wykorzystywaniem zasobów w życiu społecznym”³², co wiąże się z władzą dającą „możliwość osiągnięcia pożądanego celu przy użyciu dowolnych środków”³³.

Tak różne poglądy na politykę odzwierciedlają odmienne koncepcje porządku społecznego. Definicje wiążące ją ze sztuką rządzenia, sprawami publicznymi i budowaniem porozumienia opierają się na konsensualnym rozumieniu społeczeństwa i łagodnych rządach opartych na interesach wspólnoty. Natomiast rozumienie polityki w kontekście dystrybucji władzy i zasobów konstruuje model społeczeństwa, w które wpisany jest konflikt „podkreślający strukturalne nierówności i niesprawiedliwości”³⁴.

Koncepcja państwa zależy zatem od poglądów na politykę oraz przyjmowanej ideologii. Socjaldemokraci uważają np., że państwo ma możliwość naprawy niesprawiedliwości systemu klasowego i stanowi ucieleśnienie dobra wspólnego, natomiast upodobanie konserwatystów do silnego państwa wiąże państwo z potrzebą władzy legalnej i porządku; Nowa Prawica zarzuca państwu dbanie wyłącznie o swoje interesy, niezależnie od interesów całego społeczeństwa, ze szkodą dla funkcjonowania gospodarki. W opinii feministek patriarchalne państwo stanowi instrument męskiej władzy, służący wykluczaniu kobiet i podporządkowywaniu ich publicznej i politycznej sferze życia, a anarchiści postrzegają państwo jako zalegalizowany ucisk służący interesowi posiadających i uprzywilejowanych grup. Pod koniec XX wieku w wyniku globalizacji i włączeniu gospodarek światowych w globalny mechanizm nastąpił spadek znaczenia państwa we współczesnym świecie³⁵.

³⁰ A. Heywood, *Klucz do politologii...*, op. cit., s. 24.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, s. 25.

³⁵ *Ibidem*, s. 21.

Ideologia a religia

Ideologia bywa implikacją religii³⁶ – zauważa Piotr Sztompka, afirmując „Istniejące i niewzruszalne, bo dane od Boga instytucje polityczne i nierówności społeczne, bądź rewolucyjną i reformatorską przez definiowanie porządku politycznego i ekonomicznego jako sprzecznego z planem boskim³⁷. Potrzeba ideologii w społeczeństwie, zdaniem Daniela Bella, wiąże się z siłą ideologii jako świeckiej religii i postępującą sekularyzacją. Współczesne ideologie kulturowe, w przeciwieństwie do dawnych religii, nie nawołują do podporządkowania jednostki określonym prawom czy regułom, nie wymagają samoograniczenia, samokontroli i ascezy, lecz obiecują wyzwolenie z wszelkich reguł i ograniczeń (samorealizacja jako dobra nowina). Nowe kultury czy ideologie kulturowe celebrują hasła afirmacji i aktywności, omijają i odsuwają problem śmierci zajmujący centralne miejsce w tradycyjnych religiach, stąd wynika lęk przed śmiercią i kult młodości³⁸.

Raymond Aron obarcza intelektualistów odpowiedzialnością za ideologizację rzeczywistości, pisząc:

Intelektualiści wynaleźli ideologie i systemy interpretacji społecznego świata, zakładające pewien porządek wartości, zalecające reformy, zapowiadające przewrót, którego trzeba się bać albo którego trzeba pragnąć. Ci, którzy potępiali Kościół katolicki w imię rozumu, godzą się na świecki dogmat, dlatego że rozczarowała ich cząstkowa nauka albo dlatego że chcą władzy, jaka jest dana tylko kapłanom prawdy³⁹.

Zadaje sobie również pytanie, czy ideologia stała się odpowiednikiem religii, i zauważa:

Ideologia, tak jak niegdyś wiara transcendentna, orzeka o wszystkim, co ważne. Uzasadnia ona potrzebę autorytetu i obiecuje, nie jednostce, ale istotom zbiorowym, nagrodę w innym życiu historycznym – to jest w przyszłości. Komunizm jednak nie chce uznawać siebie za religię, bo uważa religię za przeżytek. Zwalcza Kościół w imię ateizmu, podobnie jak inne instytucje. Totalizm rozdyma sens cząstkowej doktryny, aby zdawało się, że obejmuje ona wszystko, czym jest człowiek. [...] Komunizm jest więc mniej religią, której wzór daje ludziom zachodu ciągle chrześcijaństwo, a bardziej próbą zastąpienia jej przez ideologię, zamienioną w państwową ortodoksję⁴⁰.

W opinii Louisa Althussera w przedkapitalistycznym okresie historii to Kościół stanowił panujący ideologiczny aparat państwowy, skupiający nie tylko

³⁶ P. Sztompka, *Socjologia...*, op. cit., s. 297.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ D. Bell, *The End of Ideology...*, op. cit.

³⁹ R. Aron, *Opium intelektualistów*, op. cit., s. 307.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 315–316.

funkcje religijne, lecz także szkolne oraz informacyjne i kulturalne. Rezultatem chęci obalenia dominującej pozycji Kościoła w Europie była antyklerykalna i antyreligijna walka ideologiczna trwająca od XVI do XVIII wieku (np. reformacja, rewolucja francuska). Althusser twierdzi, że szkoła zastąpiła dzisiaj Kościół w roli „panującego ideologicznego aparatu państwowego”⁴¹, a burżuazyjna ideologia

[...] przedstawia szkołę jako miejsce neutralne, pozbawione ideologii (ponieważ laickie). Miejsce, w którym szacowni mistrzowie „świadomości” i „wolności” dzieci – powierzonych im (z całym zaufaniem) przez „rodziców” (którzy także są wolni, to znaczy są właścicielami własnego potomstwa) – nakłaniają je poprzez przykład, wiedzę, literaturę i własne cnoty „wolnościowe” do wyrażenia zgody na wolność, moralność i odpowiedzialność dorosłych⁴².

Pomocną siłą Kościoła w sferze społecznej i politycznej dostrzega Jan Prokop, uważając, że Kościół pomagał zniwelować przepaść dzielącą wychowawcę (inteligenta) od wychowanka (ludu) oraz był sprzymierzeńcem dysponującym kluczami do mentalności mas wiejskich, zwykle jeszcze „[...] stojących u progu procesów modernizacyjnych”⁴³. Autor twierdzi ponadto, że lepsza jest „religia polityczna” niż brak religii w ogóle.

Wyobrażenia i obrzędowość ukształtowane przez Kościół mogą wszakże posłużyć również jako ramy dla symboliki patriotycznej, np. kult polskich świętych łatwo nałoży się na patriotyczny kult polskich świętych (i bohaterów), rocznice wielkich wydarzeń z własnych dziejów łatwo wiążą się z kalendarzem liturgicznym etc., etc.⁴⁴

Władza zawsze była związana z wiarą i religią. Za najwyższą władzę we wszystkich kulturach uznawano bogów, a monarchowie i władcy byli bądź synami, bądź namiestnikami bogów. Mit sakralny wywierał wpływ na każdą dziedzinę życia⁴⁵. Ernst Cassirer, łącząc sfery ideologii, państwa, religii i mitu, zauważył:

Każde działanie polityczne ma swój szczególny rytuał, a ponieważ w państwie totalitarnym brak jest sfery prywatnej, niezależnej od życia politycznego, całe życie człowieka zostaje nagle zalane wysoką falą nowych obrzędów⁴⁶.

⁴¹ L. Althusser, *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa...*, op. cit.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ J. Prokop, *Klerk i diabeł. Literatura, ideologie, mity*, Viridis, Kraków 1999, s. 33.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Por. S. Hrebenda, *Mityczne aspekty ideologii*, op. cit., s. 55.

⁴⁶ E. Cassirer, *Mit państwa*, op. cit., s. 315.

Określenie mitu politycznego

Współczesne rozumienie słowa „mit” różni się od ujęcia dziewiętnastowiecznego, kiedy to mit dotyczył zmyślenia, fikcji, baśni; dzisiaj, podobnie jak w społecznościach archaicznych, mit oznacza „historię prawdziwą”, „[...] która ma niezwykłą wartość, ponieważ jest święta, brzemenna w znaczeniu i pouczająca”⁴⁷. Badania nad mitem pełne są sprzecznych poglądów, do rozwoju myśli mitycznej przyczynili się filozofowie, etnolodzy, antropolodzy, psycholodzy i socjolodzy. „[...] w historii nie znajdujemy kultury, która nie byłaby zdominowana i nasycona elementami mitycznymi”⁴⁸ – zauważa Ernst Cassirer. Wiek XX dokonał „odkrycia” mitu, zauważono jego obecność jako instrumentu umożliwiającego sterowanie wyobraźnią i emocjami zbiorowymi⁴⁹. W takim ujęciu mit jest sposobem współtworzenia rzeczywistości, stanowi społecznie ukształtowany obraz odzwierciedlający rzeczywistość, posługujący się charakterystyczną dla danej społeczności symboliką, oddziałujący przede wszystkim na emocje⁵⁰.

Ernst Cassirer zwraca również uwagę na przewagę myślenia mitycznego nad myśleniem racjonalnym w nowoczesnych systemach politycznych⁵¹ i zauważa:

Nowe mity polityczne nie wyrastają w sposób swobodny; nie są to dzieła owoce wybujałej wyobraźni. Są to sztuczne twory, sfabrykowane przez bardzo zręcznych i przebiegłych rzemieślników⁵².

W nowoczesnych mitach politycznych „[...] słowo magiczne zdobywa przewagę nad słowem semantycznym”⁵³. Słowa, których dawniej używano w znaczeniu opisowym, logicznym lub semantycznym, są obecnie wykorzystywane jako słowa magiczne w celu wywoływania określonych skutków i wzbudzania określonych emocji. Niemiecki filozof dowodzi, że w życiu politycznym zawsze używano metod posługujących się przymusem i uciskiem oraz ubolewa nad tym, że „[...] nowożytnie mity polityczne podjęły się dokonania przemiany samych ludzi, aby móc regulować i kontrolować ich czyny”⁵⁴. Jego zdaniem, filozofowie nie mają już żadnego wpływu na bieg wydarzeń politycznych i społecznych, bo

[...] zniszczenie mitów politycznych przekracza siły filozofii. Mit jest w pewnym sensie niezniszczalny. Jest nieprzenikalny, nie docierają do niego argumenty racjonalne, nie można go obalić za pomocą sylogizmów. Filozofia jednak może nam oddać inną ważną przysługę. Może sprawić, że zrozumiemy przeciwnika. Aby walczyć z wrogiem, musicie go poznać. Jest

⁴⁷ M. Eliade, *Aspekty mitu*, tłum. P. Mrówczyński, Wyd. KR, Warszawa 1998, s. 7.

⁴⁸ E. Cassirer, *Mit państwa*, op. cit., s. 14–15.

⁴⁹ S. Filipowicz, *Mit i spektakl władzy*, PWN, Warszawa 1988, s. 76.

⁵⁰ Por. S. Hrebenda, *Mityczne aspekty ideologii*, op. cit., s. 55–65.

⁵¹ E. Cassirer, *Mit państwa*, op. cit., s. 13.

⁵² *Ibidem*, s. 312.

⁵³ *Ibidem*, s. 313–318.

⁵⁴ *Ibidem*.

to jedna z pierwszych zasad rozsądnej strategii. Poznanie wroga nie oznacza poznania jedynie jego wad i słabości, oznacza też poznanie jego siły⁵⁵.

Cassirer uznał mit społeczno-polityczny za ważne, ale groźne zjawisko masowe, które opanowane przez polityków może stanowić niebezpieczne narzędzie do realizowania nieodpowiedzialnej polityki.

Roland Barthes stał na stanowisku, że „[...] mitologia jest zgodą na świat nie taki jaki jest, ale taki jaki chce się stworzyć”⁵⁶, a ponadto zauważał, że mity są produktem prawicy. Na lewicy ich nie ma albo są nieistotne, bo dotyczą Nielicznych pojęć politycznych, a nie całej sfery życia codziennego:

[...] mit lewicowy jest zawsze mitem sztucznym, mitem odtworzonym: stąd właśnie wynika jego niezręczność⁵⁷.

Barthes w ogólnym zarysie deklarował, że wszystko, co ideologiczne, jest semiologiczne, a odczytanie znaczenia mitu polega na całkowitej koncentracji wokół skradzionego znaku (demistyfikacja, demityzacja). Mit dla Barthesa jest mową, słowem (dwuznacznym, które określa intencja, a nie literalność), systemem porozumiewania, komunikatem, sposobem znaczenia, formą; wszystko, co podpada pod wypowiedź, może być mitem, mit określa sposób jego wypowiedzienia. Istnieją również formalne granice mitu, każda wypowiedź może być nośnikiem mowy mitycznej, mit przekształca sens w formę, „mit jest słowem nadmiernie uzasadnionym”⁵⁸ – pisze Barthes. W jego opinii „same przedmioty mogą stawać się słowem, jeśli cokolwiek znaczą”⁵⁹, czyli mowa, słowo, wypowiedź – każda jednostka lub każda synteza znaczeniowa słowna lub wizualna (zdjęcie, artykuł w gazecie). Mitologia w rozumieniu francuskiego teoretyka jest fragmentem nauki o znakach, czyli semiologii, która jest nauką o formach, bada znaczenie niezależnie od treści⁶⁰. Mit to wtórny system semiologiczny, a

[...] każdy system semiologiczny jest systemem wartości; ale konsument mitu uważa znaczenie za system faktów: mit czyta się jako system oparty na faktach, podczas gdy jest on tylko systemem semiologicznym⁶¹.

Barthes zwracał uwagę na podobieństwa pomiędzy społecznym funkcjonowaniem mitu i ideologii, pisząc:

Nasze społeczeństwo dlatego stanowi obiektywnie ów uprzywilejowany obszar znaczeń mitycznych, że mit jest narzędziem najlepiej przystosowanym do ideologicznego odwrócenia, które określa to społeczeństwo: na

⁵⁵ E. Cassirer, *Mit państwa*, op. cit., s. 327–328.

⁵⁶ R. Barthes, *Mitologie*, tłum. A. Dziadek, wstęp K. Kłosiński, Aletheia, Warszawa 2000, s. 293.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 284.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 239–240.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 262.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 241–250.

⁶¹ *Ibidem*, s. 264.

wszelkich poziomach ludzkiej komunikacji dokonuje odwrócenia anty-physis w pseudo-physis⁶².

Leszek Kołakowski dostrzega natomiast obecność mitu w niemitycznych obszarach doświadczenia i myślenia, zauważając, że

[...] świadomość mityczna jest wszechobecna, chociaż najczęściej źle ujawniona. Jeśli obecna jest w każdym rozumieniu świata jako wyposażonego w wartości, obecna jest również w każdym rozumieniu historii jako sensownej⁶³.

O roli mitu w kształtowaniu świadomości politycznej pisze Stanisław Filipowicz, łącząc refleksję nad ideologią i władzą z pojęciem mitu, i zauważa, że idee polityczne funkcjonują często w taki sposób, jak mity, a „[...] wiele elementarnych wyobrażeń politycznych jest niejako zanurzonych w pierwotnej mądrości mitu”⁶⁴. Odwołując się do badań Bronisława Malinowskiego, przekonuje, że tam, gdzie dokonują się wielkie przemiany polityczne, zawsze

[...] tworzy się, wskrzesza, czy odświeża mity, które mają na celu danie nadprzyrodzonej sankcji i ugruntowanie nowej religii⁶⁵.

Wpływ mitu na rzeczywistość nie jest jednak zawsze kwestią bezpośrednich oddziaływań. Mit może współkształtować idee, które upodobią się do niego, zaspokajając te same potrzeby, idee z pozoru reprezentujące całkiem inny porządek, których dosłowny sens nie ma z nim nic wspólnego. Mit wreszcie oddziałuje na ideologię przez migrację charakterystycznych dla niego motywów, które przenikają na grunt ideologii (np. mit końca świata, motyw katastrofy i ponownych narodzin)⁶⁶. Zdaniem Filipowicza, polityczna kariera mitu świadczy o deficycie pewnych wartości, o ogólnym kryzysie postaw, w micie można odnaleźć także uzasadnienie sprzeciwu wobec historii i kultury kompromisu. Mit może wyrażać bardzo różne doświadczenia, najważniejsze jest nie to, czego dotyczy, ale sposób, w jaki przedstawia rzeczywistość⁶⁷. Mity mają zawsze jakiś sens polityczny, stanowią sposób współkształtowania rzeczywistości, podobnie jak idee torują sobie drogę do rzeczywistości, wykorzystując nastroje ekstatyczne, kreują prawdę i dlatego są poręcznym i skutecznym narzędziem politycznego oddziaływania. Mit nie jest jednak utopią,

⁶² *Ibidem*, s. 277.

⁶³ L. Kołakowski, *Obecność mitu*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 1994, s. 37.

⁶⁴ S. Filipowicz, *Mit i spektakl władzy*, op. cit., s. 7.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 11.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 56.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 17–19.